

ЕТАПИ БУДІВНИЦТВА «ВЕЛИКОЇ БУРСИ» ТА ПОБУТОВІ УМОВИ ПРОЖИВАННЯ В НІЙ СТУДЕНТІВ

Статтю присвячено одній зі сторін повсякденного життя студентів Києво-Могилянської академії і є спробою показати етапи таякості будівництва бурси, а також умови проживання бурсаків протягом XVIII ст.

Твердження про те, що побут студентів Києво-Могилянської академії раніше не досліджувався, було б не зовсім справедливим. Адже тією чи іншою мірою дослідники історії Академії цього питання торкалися. Протягом XIX–XX ст. навіть вийшло кілька спеціальних публікацій, присвячених повсякденному життю київського студентства¹. Проте це були або публікації документів чи спогадів, або ж вони, як, зрештою, і праці сучасних дослідників², мали переважно описовий характер, не були чітко структуровані, а окремі фактичні дані стосовно тієї чи іншої сторони життя студентів, притаманнія комусь конкретному часу, переносились на весь період існування навчального закладу. В описах умов проживання студентів ідеться лише про те, що ті мешкали в бурсі або ж на квартирах чи при києво-подільських церквах. При цьому головна увага зосереджується на етапах будівництва бурси і зовсім не розглядаються житлові умови, які створювались для студентів. Мається на увазі спеціалізація приміщень, кількість осіб, що жили в одній кімнаті, площа приміщень, їх внутрішнє оформлення, побутове оточення студентів. Не вивчалось, чим і як обігрівалися та освітлювалися кімнати, чи існувала вентиляція, яким чином житлові умови могли впливати на стосунки між студентами та на якість навчання.

Очевидно, що по-різному організовувалось життя у «великих» бурсаків, «малих» бурсаків та тих,

хто міг собі дозволити винайняти квартиру. І вже зовсім осторонь стояли студенти, які постійно мешкали у себе вдома. В окремих випадках студенти жили в монастирських келіях³. Ця публікація присвячена умовам проживання так званих великих бурсаків, або ж студентів, що мешкали у спеціально збудованих приміщеннях, розташованих безпосередньо на території Києво-Могилянської академії чи поруч. Традиційно такі будівлі називались «бурсами». З часом вони отримали іншу назву – «воспитательный дом...», или по новому в Европе принятому названию... сиротский или нищетский дом»⁴. Проте остання назва у середині XVIII ст. сприймалась як така, що неточно передає суть цього закладу. «Сиротинный дом не может назваться; понеже не все сироты, да посему б должно б тех студентов называть сиротами, а не бурсаками»⁵.

Про загальну кількість студентів в академії є дані лише починаючи з 1740 р.⁶, але немає специфікації щодо бурсаків. Що ж стосується раннього періоду, то збереглися лише випадкові свідчення. Так, німецький пастор Христофор-Вільгельм Хегельмаєр, який під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. побував у Києві, повідомляв, що перед війною в Академії навчалось щороку не менш як 400 чоловік. З початком війни їхня чисельність упала до 200⁷. Але це явище було тимчасовим, бо у 1740 р. їх уже навчалось 575, і з роками їхня кількість лише

¹ Борзаковский П. Майские рекреации в бурсе (Из воспоминаний) // КС.—1986.— № 4.— С. 176–205; Брайловский С. Из быта студентов московских и киевских // Библиограф.— 1891.— № 2.— С. 39–42; Вишевский Д. К. Из быта студентов старой Киевской академии // КС.— 1896.— № 1.— С. 32–57; № 2.— С. 177–208; № 3.— С. 309–333; Киевская академия и ее студенты (1698–1702) // КС.— 1882.— № 2.— С. 437–448; Левицкий О. Киевские студенты // Левицкий О. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст.— К., 1902.— С. 288–305; Петров М. І. Два документи до побутової історії Київської Могилянської колегії в XVII ст. // ЗНТШ.— 1917.— Т. CXIII.— С. 1–6; Лобода А. Причинки до характеристики давнього київського бурсацтва // ЗУНТ.— 1908.— Кн. 2.— С. 232–238.

² Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія.— К., 1981; МПкутась В. Л. Давньоукраїнські студенти і професори.— К., 1994; Хижняк З. І., Маньківський В. К. Історія Києво-Могилянської академії.— К., 2003.

³ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі— ЦДІАК України).— Ф. 127.— Оп. 1020.— Спр. 1959.— Арк. 1.

⁴ Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии (далі— Акты и документы).— Отд. II (1721–1795 гг.).— Т. 3: Царствование Екатерины II (1762–1796 гг.). Киевский митрополит Арсений Могилянский (до 1770 г.) / Со введ. и прим. Н. И. Петрова.— К., 1906.— С. 199.

⁵ Там само.

⁶ ЦДІАК України.— Ф. 127.— Оп. 1020.— Спр. 5015.— Арк. 36 зв.— 37.

⁷ Хегельмаєр Х. В. Повідомлення про стан ученості у Києві в російській Україні // Київська старовина.— 1994.— № 2.— С. 96.

збільшувалась, незначно коливаючись, але рідко опускаючись нижче 1000 чоловік. Тільки у рік після епідемії чуми (1772) їхня кількість зменшилась до 487⁸.

За оцінкою М. І. Петрова, співвідношення між загальним числом студентів та бурсаками становило 3:1⁹. На квітень 1741 р. із 567 студентів у «великій бурсі» проживало 174, а у травні - 200 чоловік¹⁰. Вже ці дані ставлять під сумнів розрахунки вченого, оскільки у 1741 р. в Академії навчалось 687 студентів¹¹, таким чином, співвідношення мало би становити 4:1.

Трохи перебільшував київський генерал-губернатор Глебов 1 лютого 1766 р. у своїй доповіді на ім'я імператриці Катерини II, пишучи, що «студентов ежегодно обучающихся бывает до 1200 человек и выше; между оными находятся из шляхетства и казаков малороссийских и слободских полков, Смоленской губернии и из Польши до 200 человек, поповских детей до 400; остальные сироты убогие и бедные»¹². Шляхетські, козацькі й частина дітей священників, більш заможних, за словами Глебова, утримуються коштом своїх батьків, а решта живе у бурсі коштом митрополита Арсенія (Могилянського) «на уступленной от Киево-Печерския лавры, також купленной земли, построенном доме, питаются и одеваются от подаяния щедрых людей. С сими сиротами и бедными живут, питаются и снабжаются многие для наставления в благочестии приходящие иностранные, то есть волохи, молдавы, сербы, греки и поляки благочестиваго поведения»¹³. З його даних випливає, що бурсаки становили половину всього студентства. В останні п'ять років, що передували написанню згаданої доповіді (1761-1765), чисельність студентів становила відповідно 1037, 1092, 1171, 1159 і 1149 чоловік¹⁴. Губернатор просив збільшити фінансування Академії, в тому числі студентів, тому про точність названих ним цифр говорити складно. Рациональне ж зерно можна

вбачати в тому, що у 60-ті роки XVIII ст. потік студентів помітно зріс порівняно з попереднім десятиліттям (приблизно на 150—200 осіб на рік), тому, зрозуміло, зросла й кількість малозабезпечених студентів, які претендували на місця у бурсацькому домі.

Відомості про чисельність бурсаків теж дуже скупі. У 1762 р. у поданні сеньйора бурси Григорія Данилевського говориться про 26 хворих бурсаків¹⁵. Маємо реєстр хворих бурсаків від 22 грудня 1769 р., серед яких було 4 філософи, 2 ритори, 7 піітів, 2 учня школи синтаксими, 4 - школи граматики, 7 - школи інфими, 10 учнів класу аналогії та 8 «нищих», разом 44 особи. Вийшло розпорядження видати на них 20 рублів¹⁶. На 19 лютого 1770р. в бурсі знаходилося 29 хворих¹⁷, причому 26 прізвищ із названих у попередньому поданні не повторюється. Отже, взимку 1769-1770 р. в бурсі мешкало як мінімум 70 чоловік. У донесенні сеньйора бурси Андрія Михайловського від 15 вересня 1770р. сказано, що в бурсі жило 132 студенти¹⁸. За тиждень повідомлялося, що в усій Академії лишилося менш як 150 студентів, а в попередні роки збиралось понад 1000¹⁹. Указом Київської духовної консисторії від 24.09.1770 р. всіх студентів було розпущено²⁰, відтак бурса пустувала, а у вересні 1771 р. навчання було відновлене.

Навряд чи точними можна назвати й дані пєтербурзького академіка Йоганна Гільденштедта, який писав, що восени 1774 р. в Академії навчалось близько 500 юнаків, 200 з яких жило в бурсі й утримувалось коштом Академії, а також за доброчинні внески та за рахунок монастиря, який видає на них «гарнец муки в місяць»²¹, оскільки на кінець того навчального року всіх студентів налічувалось 706 чоловік²².

За окремі роки збереглися реєстри студентів, які мешкали в бурсі. Згідно з даними одного з них, складеного у Г772 р. й надісланого 26 червня до канцелярії Київського митрополита з наго-

ЦДІАК України.- Ф. 127.- Оп. 1020.- Спр. 5015.- Арк. 36 зв.- 37.

Акты и документы,- Отд. II (1721-1795 гг.).- Т. 1 (1721-1750 гг.).- Ч. 1.- К., 1904.- С. 392.

⁹ Там само.

¹⁰ ЦДІАК України.- Ф. 127.- Оп. 1020.- Спр. 5015.- Арк. 36 зв.

¹¹ Акты и документы.- Отд. II.- Т. 3.- К., 1906.- С. 340.

¹² Там само.- С. 341.

¹³ ЦДІАК України.- Ф. 127.- Оп. 1020.- Спр. 5015.- Арк. 37.

¹⁴ Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии.- Отд. II (1721-1795 гг.).- Т. 2 (1751-1762 гг.) / Со введ. и прим. Н. И. Петрова.- К.: Тип. И. И. Чоколова, 1906.- С. 396.

¹⁵ Там само.- Отд. II.- Т. 3.- С. 470-471.

¹⁶ Там само.- С. 471.

¹⁷ Там само.- Отд. II (1721-1795 гг.).- Т. 4: Царствование Екатерины II (1762-1796 гг.). Киевский митрополит Гавриил Кременский (1770-1783 гг.) / Со введ. и прим. Н. И. Петрова.- К.: Тип. И. И. Чоколова, 1907.- С. 7.

¹⁸ Там само.- С. 8.

¹⁹ Там само.- С. 9-10.

²⁰ Там само.- С. 184.

²¹ ЦДІАК України.- Ф. 127.- Оп. 1020.- Спр. 5015.- Арк. 37.

ди підготовки до ремонтних робіт, там перебував 1 студент школи богослов'я, 3 студенти школи філософії, 4 учні школи риторики, 1 учень школи піітики, 2 учні школи синтаксими, 4 учні класу граматики, 5 учнів школи інфимита 1 учень школи аналогії. Крім того, було 16 учнів, що вивчали початки латинської мови та 2 - російську грамоту. Отже, у 1772 р. в бурсі мешкало 39 учнів²³. На той час в Академії навчалось 487 студентів²⁴. Таким чином, мешканці бурси становили лише 8 % від усіх студентів. Пояснити таку низьку цифру можна тим, що у 1770 р. бурса постраждала від розливу Дніпра, а потім рік пустувала у зв'язку з епідемією, тож на початок навчального року перебувала у не досить хорошому стані.

У грудні наступного навчального року повідомлялося, що «в бурсаком сиротинном доме учащихся сирот неимущих ниоткуда никакова снабдения более ста имеется»²⁵. Тоді в Академії навчалось 684 студенти²⁶, отже, складається приблизне співвідношення 6:1. Проте за повідомленням ректора і префекта, що було складене на вимогу Київського митрополита від 27 січня 1773 р. й ґрунтувалося на інформації супер-інтенданта, у попередні роки в бурсі мешкало по 380-400 студентів²⁷, тобто близько третини.

У кінці XVIII ст. спостерігаються спроби вирішити проблему перенаселення бурси шляхом обмеження права студентів претендувати на місце в ній. У 1799 р. вийшов указ про те, що повні казеннокошті студенти (не більш ніж 50) повинні добре навчатись. Студенти з поганою успішністю мали виключатися з Академії. Ті ж, що добре навчались, могли залишатись у бурсі лише, за умови відсутності жодної підтримки від родичів, в іншому разі їх переселяли до приходських шкіл. Тим, що залишались, мали покращити умови утримання: видавати верхній одяг, постіль, білизну²⁸. Того року в бурсі мешкало 200 сту-

дентів (загалом близько 1000), з яких 50 перебувало на повному утриманні²⁹, наступного року - 128, з яких половина на повному утриманні³⁰. 1802-1803 навчального року співвідношення між студентами та бурсаками становило 4 : 1, наступного - 5 : 1³¹. 1814 р. в бурсі мешкало близько 300 студентів³². У листопаді 1816 р., за свідченням митрополита Серапіона,- близько 200 чоловік³³, що не виходило за межі 20-25 % від загальної чисельності.

Майже не збереглося згадок про студентські бурси за перше півстоліття існування Академії. Вважається, що першу дерев'яну бурсу для сиріт було відкрито ще за Петра Могили після об'єднання братської та Лаврської шкіл³⁴. У 1658 р. дяк Порфирій Семенніков придбав Бібіковський пляц, що знаходився «близ ограды монастыря... подъле бурсы спевацкое», пізніше переданий Братському монастирю³⁵. Важко сказати, чи приміщення, згадане тут, і бурса, заснована Могилою, знаходились на тому самому місці. Крім того, в записі Семеннікова чітко зазначено, що йшлося про співацьку бурсу. Можливо, в ній жили лише ті студенти, які служили півчими в братстві. Саме цим, на мою думку, можна пояснити акцент з грамоти патріарха Адріана від 1699 р., де говориться, що студенти *можуть* також жити «при школах во особных домах», а не лише при подільських церквах³⁶.

В описі володінь Братського монастиря за 1693 р. знову згадується Бібіковський пляц, подарований Семенніковим, який з тилу межував із бурсою, а також інший пляц, Хмелівський, «з одной стороны от бурсы студенское великое», а воротами виходив на братську конгрегацію³⁷. Таким чином, місце, де знаходилось спудейське приміщення, межувало із Бібіковським та Хмелівським пляцями, які обмежувались з боку першого Святодухівською вулицею, а з боку другого - студентською Благовіщенською церквою. Це не супере-

²³ Акты и документы.- Отд. П.- Т. 4.- С. 104-110.

²⁴ ЦДІАК України.- Ф. 127- Оп. 1020.- Спр. 5015.- Арк. 37.

²⁵ Акты и документы.- Отд. П.- Т. 4.- С. 117.

²⁶ ЦДІАК України.- Ф. 127- Оп. 1020.- Спр. 5015- Арк. 37.

²⁷ Акты и документы.- Отд. П.- Т. 4.- С. 119.

²⁸ Там само.- Отд. III (1796-1869 гг.).- Т. 1 (1796-1803 гг.) / С предисл., ввсд. и примеч. протоиерея Ф. И. Титова.- К.: Тип. И. И. Чоколова, 1910.-С. 181-182, 185-186.

²⁹ Там само.-С. 185-186,227.

³⁰ Там само.-С. 252-261.

³¹ Там само.-С. 495, 651-652.

³² Там само.- Отд. П.- Т. 4- С. 76.

³³ Там само.- С. 432.

³⁴ Ерст Ф. Стара бурса в Києві // Збірник секції мистецтв українського наукового товариства.- К.: Державне видавництво, 1921- [Т.] 1.- С. 44.

³⁵ Мухин Н. Ф. Киево-Братский училищный монастырь: Исторический очерк.-К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1893.-С. 361.

³⁶ Акты и документы.-Отд. II (1721-1795 гг.).-Т. 1 (1721-1750 гг.).-Ч. 1 /Со ввсд. и прим. Н. И. Петрова.-К.: Тип. И. И. Чоколова, 1904.- С. 261.

³⁷ Там само.- С. 376-377.

чить думці В. Аскоченського про те, що бурса розташовувалась біля Братської Богоявленської церкви з південного боку між Іллінською та Святодухівською вулицями, які йшли повз монастир від відповідних церков до ринку³⁸. (Цю будову можна локалізувати в районі сучасного першого корпусу НаУКМА.)

Відомостей про вигляд «великої бурси» у XVII та на початку XVIII ст., її планування не збереглося. Очевидно, вона була дерев'яною, як і навколишні подільські будівлі. Проте навряд чи будинок був більшим за свою наступницю, збудовану на території монастиря «коштом преосвященного митрополита Иоасафа Кроковского 1719 года августа 1 дня», як було зазначено на сволоку в «риторицькій ізбі»³⁹, тобто в кімнаті, де мешкали учні класу риторики. Пізніше при бурсі був город для забезпечення студентів харчами⁴⁰. Згодом ця ділянка опинилась поза межами Братського монастиря, зокрема, у його описі 1781 р. зазначено: «Неподалеку мнстря чрезъ улицу противъ цвинтаря пляцъ пустый, на коемъ были старыя бурсы»⁴¹.

Перші відомі скарги на умови проживання фіксуються у донесенні префекта Михайла Козачинського Київському митрополиту про страшенну тісняву в бурсі, де мешкало 174 особи⁴², тобто в середньому по 22 чоловіки на кімнату. Але якщо врахувати, що в молодших класах завжди навчалось значно більше студентів, ніж у старших, то у відповідних ізбах кількість мешканців була ще більшою. Щоправда, площа й об'єм цих ізб невідомі. Тоді префект запропонував вирішити проблему шляхом переселення частини студентів до приходських шкіл.

У 1758 р. постали зовсім інші складнощі. 14 липня сенйор бурси Михайло Павловський доносив митрополиту Арсенію (Могилянському), що сирітський дім «в такую обветшалость пришел, что жить в оном крайне невозможно, ибо в избах некоторых углы поотпадали, одверки, кушаки поперегнивали..., да и самые избы так глубоко в землю ввойшли»⁴³, что под час весни и других мокротних времен нельзя воспятить, дабы в он-

ние вода не бежала, от которой набегу не только грубы неоднократно портились, но еще чрез происходившие от оной заразительные vapori таковые болезни приключались, что миновавшей зими више тридцати человек умерло, чего прежних годов по объявлению здешних жильцов не бывало»⁴⁴.

Відтак, було вирішено провести ремонт у старій бурсі (згадки про попередній датуються 1748 р.), а саме: переробити або відремонтувати груби, повимивати кімнати, відремонтувати столи, лавки, вікна та двері, а також зовнішні стіни будинку обмазати глиною та побілити⁴⁵. Однак, оскільки бурса дійсно перебувала у дуже поганому стані («Вг> инихъ изъбахъ за согнившими въ онихъ стінами и за подходящею во время осіни и весны водою, и надходящей зими провести крайно невозможно. А в инихъ хотя чрезъ слідующее зимъное время съ нуждою могутъ прожит, однакъ въпреѲ въ онихъ жить крайно нелзя будетъ»⁴⁶), майстер запевнив, що слід будувати нову. Для цього склали кошторис нового будинку, в якому мало бути стільки ж приміщень і він мусив бути такого ж самого розміру. Таким чином, можемо мати уявлення про попередню бурсу, її зовнішній вигляд і планування (зазначимо, що згодом нова бурса не відповідала попередньому плану). Згідно з кошторисом, бурса планувалася із 8 кімнат для кожної «школи», кухні і, можливо, ще одного приміщення (трапезної), оскільки було передбачено змурувати 10 печей. У бурсі мало бути 25 кованих дверей і 33 вікна з кованими віконницями, тобто по 3-4 на кожну кімнату. Передбачалося, що дах бурси покриється гонтом. Для будівництва планувалось використати дуб і сосну. Стіни зсередини, вірогідно, були обшиті шалівкою. Печі й комини мали робитись із цегли, а зовні обкладатись кахлями. Очевидно, підлога виготовлялась із дерев'яних дощок, оскільки в кошторисі фігурують мостові цвяхи⁴⁷. Якщо так, то це було досить прогресивним явищем, бо переважна більшість тогочасних будинків мала долівку, а дощана підлога вважалася великою розкішшю⁴⁸. Що стосується меб-

³⁸ Аскоченский В. Киев с древнейшим его училищем академисью.- К., 1856.- Ч. 2.- С. 531.

³⁹ Акты и документы.- Отд. II.- Т. 2.- С. 238.

⁴⁰ Вишневский Д. Киевская академия в первой половине XVIII столетия: Новые данные, относящиеся к истории этой Академии за указанное время.- К., 1903.- С. 71.

⁴¹ ЦДІАК України.- Ф. 127.- Оп. 1020.- Спр. 5015.- Арк. 40.

⁴² Акты и документы.- Отд. II.- Т. 1.- Ч. 1.- С. 258.

⁴³ Вірогідно, ця бурса не мала фундаменту.

⁴⁴ Акты и документы.- Отд. II.- Т. 2.- С. 234.

⁴⁵ Там само.- С. 238.

⁴⁶ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі - ІР НБУВ).- Ф. 301.- Оп. 221п.- Т. 2.- Арк. 408^08 зв.

⁴⁷ Акты и документы.- Отд. II.- Т. 2.- С. 233.

⁴⁸ Пляшко Л. А. Подорож до міста XVIII століття.- К.: Наукова думка, 1980.- С. 114.

лів, то у даному кошторисі вони відсутні, але раніше згадувались лише столи і лавки⁴⁹. Останні, очевидно, використовувались для спання, як і підлога, бо ліжок не було. Ніяких згадок також немає про постіль.

Таким чином, ми бачимо часткову спеціалізацію приміщень бурси, тобто були житлові кімнати і була кухня, де готувалась їжа для бурсаків, хоча окремого покою для споживання їжі, скоріш за все, не передбачалося. Але такий стан речей був звичним для XVIII ст., коли майже 75 % будівель городян мали єдине приміщення, яке одночасно служило і за житло, і за кухню, і за їдальню⁵⁰. У цих самих кімнатах бурсаки готувалися до занять. Для цього у їхньому розпорядженні були лавки і столи, мабуть, ті самі, на яких вони спали і за якими споживали їжу. Освітлювались кімнати денним світлом крізь вікна, але, на жаль, нічого не відомо про якість цього освітлення, зокрема, немає даних про скло, з якого виготовлялись шибки (прозоріше біле чи зелене). У темну пору кімнати могли освітлюватися свічками, але таке освітлення було слабким і шкідливим для зору. Лише для пізнішого часу є беззаперечні свідчення про те, що студенти при свічках вчили уроки⁵¹. Крім того, завдяки горінню зменшувалась кількість повітря, придатного для дихання, що в умовах перенаселених кімнат створювало складніші умови існування. Невідомо також, чи могли вікна відкриватись, щоб провітрювати і просушувати кімнати. Недолік глухих вікон полягав у тому, що внаслідок збирання пару в приміщенні та за низької температури надворі шибки могли вкриватися товстим шаром льоду, який під час відлиги спричиняв підвищення вологості в кімнаті, що, в свою чергу, вело як до погіршення самопочуття мешканців таких кімнат, так і пришвидшувало руйнування самих приміщень.

18 березня 1759 р. Київська духовна консисторія прийняла рішення збирати на бурсу половину штрафних та вакансових грошей митрополії. На той момент у її казні вже був 31 рубль 36 копійок і 3 четі, які за резолюцією Арсенія

(Могилянського) від 30 липня 1759р. передали в Академію для ремонту. В резолюції також ішлося про необхідність «учинить абрис, по коєму внов изрядним манером зъделать бы в оной бурсе для студентов жилие избы с надлежащим пространством»⁵².

7 грудня 1759 р. в Академії прийнято рішення про будівництво нової бурси й заготівлю потрібної деревини. 25 лютого 1760 р. це рішення було схвалене митрополитом Арсенієм (Могилянським), а 5 березня вийшов указ про початок будівництва⁵³, після чого почалася заготівля будівельних матеріалів. Дерево, причому в значно більших кількостях, ніж було записано у попередньому кошторисі, планували завозити із Карпільвської пуші Братського монастиря, сплаваючи його Десною і Дніпром до монастирського броварного двору⁵⁴. Для цього пропонувалося найняти київського підрядчика Іллю Михайловича Човпилова, а помічником йому призначити уставника ієромонаха Тарасія⁵⁵. При виборі місця для нового будівництва виходили з того, що біля старої бурси вільного місця немає, «а при воде бурсакам жить кажется по многим обстоятельствам необходимо нужно»⁵⁶. Тому було вирішено звернутись до архимандрита Києво-Печерської лаври Луки Білоусовича з проханням передати Академії пляц на березі Дніпра у приході церкви Миколи Набережного. Справа закінчилась 25 травня 1760 р. поступкою Лаври своїм місцем на березі Дніпра. Через рік пляц збільшили шляхом купівлі у полковника слобідських полків Яким Кононовича двору з трьома будинками⁵⁷, заплативши 730 рублів⁵⁸. Також за 30 рублів придбали будинок у Івана Солохи⁵⁹ та двір Михайла Зуба з магістратським сараєм за 90 рублів⁶⁰.

8 квітня 1760 р. із Київської духовної консисторії було видано спеціальну книгу для запису витрат на будівництво бурси. Велася також книга для запису штрафних грошей та «доброхотного на бурсу подаяния», «в коей и генеральный расход записывается»⁶¹, підготовлена 4 вересня 1759р. Київською консисторією⁶² і 9 вересня передана до Академії разом з 400 рублями від

⁴⁹ Акты и документы.- Отд. II.- Т. 2.- С. 238.

⁵⁰ Пляшко Л. А. Подорож до міста XVIII століття.- С. 110.

⁵¹ ЦДІАК України.- Ф. 1711- Оп. 1.- Спр. 74- Арк. 3.

⁵² Акты и документы.- Отд. II.- Т. 2.- С. 240.

⁵³ Там само.-Т. 3.-С. 201.

⁵⁴ Там само.- Т. 2.- С. 245, 247.

⁵⁵ Там само.- С. 248-249.

⁵⁶ Там само.- С. 249.

⁵⁷ Там само.-С. 251-252.

⁵⁸ Там само.- Т. 3.- С. 217-218.

⁵⁹ Там само.-С. 217-218.

⁶⁰ Там само.- С. 216-217.

⁶¹ Там само.- С. 199.

⁶² Там само.-С. 210-211.

митрополита⁶³. У ній серед благодійників значаться митрополит Арсеній (Могилянський) (2238 рублів 58 копійок)⁶⁴, єпископ Сарський і Подонський Іларіон (1000 рублів), митрополит Московський Тимофій (Щербацький) (50 рублів), граф Кирило Григорович Розумовський (100 рублів), архімандрит Києво-Печерської лаври Лука Білоусович (20 рублів), київський полковий писар Андрій Миткевич (20 рублів), новгородський сотник (20 рублів), інші (109 рублів 22 копійки), а також штрафні гроші (799 рублів 18 копійок) та «за непроданную деревню и дрань старую взято» 80 рублів 10 копійок, разом 4437 рублі і 8 копійок. Крім того, сюди не були включені 9 рублів 21 копіяка від різних жертводавців та 100 рублів, переданих ректору Самуїлу Миславському особисто від Володимирського архієпископа Алтонія через Московського митрополита Тимофія (Щербацького)⁶⁵.

В іншій книзі витрат значиться, що за період з 28 лютого 1760р. до 2 квітня 1766р. шафар Самуїл отримав 4174 рублі 86 копійок. Із них на заготівлю будматеріалів, їх доставку та попередню підготовку було витрачено 2824 рублі і 9 копійок (лісоматеріали, цегла, вапно, щебінь, пісок, глина, мох, цвяхи, фашины; різні деревообробні роботи: виготовлення дощок, дранки, кроков і лат), за викуп земельних ділянок (двір Михайла Зуба та магістратський сарай) 90 рублів, за роботу майстрам (сторожам за нагляд, майстру-муляру Івану Григоровичу-Барському за фундамент, майстрові по дереву Петру Недільку за комору і паркан коло бурси, викопування ями та інші деревообробні та земляні роботи, ковалям за оковку та закупівлю замків, мулярам, гончарам за кахлі й печі, склярам за скло і вікна, «обывтє изб колками и за обмазку оных», за побілку стелі і насипання там землі, за привезення в клітки гною та землі) 1273 рублів 90 копійок, на інші витрати (підготовка документації, одяг для послушника, вино і сивуху, а також дрібні покупки) 22 рублі 78 копійок⁶⁶, разом 4210 рублів 77 копійок. Цією сумою не покривались інші необхідні витрати, зокрема, відомо що, за станом на 5 листопада 1765 р. «еще надобно уплатить майстру Петру Неделке сто пятьдесят рублей, да на разныя нужды, в доношений от шафара стро-

ениев сего 765 года октября 24 д. в Академию поданном, изображенных, потребно ж тридцать два рубля и десять копеек, а в наличности для студенского дому денег не имеется ничего»⁶⁷. За цим донесенням 10 квітня 1766 р. з кафедральної контори відіслано 150 рублів 42 копійки «с денгою» та два російські дворубльові червонці⁶⁸ Гроші, витрачені префектом Мельхиседеком Орловським на будівництво, становили 1312 рублів 60 копійок. Ще 118 рублів було витрачено на хворих бурсаків⁶⁹.

08.04.1760 р. для нагляду за ходом будівництва бурси та заготівлі матеріалів призначено уставника Київського Братського Богоявленського монастиря ієромонаха Тарасія, але 30 червня його забрали з обителі. Тому 11 липня на те саме послушання призначено ієромонаха Самуїла⁷⁰, який на початок 1765 року «одно с оных бурсацкое строение мало не привел к докончанию»⁷¹. 17 грудня 1765 р. він повідомляв, що для будівництва бурси було використано 1000 чотирисажених колод, 200 п'ятисажених, 100 чотирисажених дубів «на подвалыны», які сплавлялися Дніпром⁷². Шафарю видано в перший рік на одяг та інші необхідні речі 10 рублів, стільки ж видано наступного року, але більше для власних потреб він нічого не отримував, а навіть витрачав власні кошти для успішного завершення будівництва: «...когда начался каменный фундамент делаться... и на оный фундамент грузу... на восемь возов не стало, а гораздо еще более она-то было надобно», то змушений був по різних місцях його шукати і купувати. У Києві також неможливо було знайти недороге вапно (лише по рублю за чверть), «а поделанные на фундамент ровы совсем уже начали портиться чрез непродолжение работы единственно за неимением вапна». Тому він вирушив до Чернігова, де домовився про купівлю тисячі чвертей вапна по 55 копійок⁷³. Після завершення фундаменту, який було закладено 8 квітня 1763 р., розпочато 2 грудня 1764 р. будівництво з дерева⁷⁴ згідно з планом - «дванадцать изб з горницами и четверо сеней». По закінченні будівництва 24 вересня 1765 р. намісник Київського Братського Богоявленського монастиря ієромонах Варлаам освятив бурсу⁷⁵..

⁶³ Акты и документы. - Отд. П. - Т. 2. - С. 244.

⁶⁴ Там само - Т. 3. - С. 214.

⁶⁵ Там само. - С. 215.

⁶⁶ Там само. - С. 216-217.

⁶⁷ Там само, - С. 199.

⁶⁸ Там само. - С. 202.

⁶⁹ Там само, - С. 217-218.

⁷⁰ Там само. - С. 203.

⁷¹ Там само. - С. 196.

⁷² Там само. - С. 203.

⁷³ Там само. - С. 204.

⁷⁴ Там само. - С. 199.

⁷⁵ Там само - С. 202, 199.

Таким чином, починаючи з вересня 1765 р. студенти мали змогу жити в новому приміщенні⁷⁶. 5 листопада 1765 р. ректор Академії Самуїл Ми-славський на запит з кафедральної канцелярії по-відомляв, що будівництво бурси, крім паркану, майже завершено⁷⁷.

З наведених даних складається досить нечітке уявлення про будівлю, її розміри, кількість при-міщень, планування, але деякі висновки все-таки зробити можна: 1. Бурса будувалась на кам'яно-му фундаменті, для закладки якого використо-вувався груз (бита цегла і щебінь), а також ду-бові колоди, глина і вапно для підмазування підмурків⁷⁸. 2. Сам будинок був дерев'яний, об-мазаний глиною і мохом (вовною), зі стінами, набитими цеглою і побіленими⁷⁹. Дерев'яне бу-дівництво було найбільш поширеним на той час, зокрема, в Києві лише 3 обивательських будинки були кам'яними, решта 1926 - дерев'яними⁸⁰. Такі будівлі вважаються найбільш теплоісти-ми. 3. Бурса була двоповерховою⁸¹, складалася з 12 ізб та 4 сіней із долівкою⁸², була перекрита дерев'яним (тесовим) двосхилим дахом, пофар-бованим у червоний колір⁸³. За свідченням су-часників, це був будинок «немалого простран-ства»⁸⁴, один з найбільших у тогочасному Києві. 4. Для опалення кімнат мурувались печі, яких спочатку планувалось 20, але врешті зробили лише 12 (по одній на кімнату)⁸⁵; 8 кімнат обігрівали-ся також камінами⁸⁶ (очевидно, там, де розмі-щувались бурсаки). Кожна піч була обмазана гли-ною⁸⁷ й обкладена зеленими та білими кахлями⁸⁸. 5. При бурсі була кам'яна кухня⁸⁹, проте чи зай-мала вона якісь приміщення в самій бурсі, чи це була окрема будівля, не встановлено. Можливо, деякі з кімнат використовувались як ідальні.

6. 1768 р. з ініціативи Миколи Бантиш-Каменсь-кого було засновано бурсацьку бібліотеку, мож-ливо, вона знаходилась на другому поверсі. Але вже у 1770р. згідно з розпорядженням митро-полита її мали перемістити до загальної бібліо-теки в монастирську трапезну⁹⁰. Вірогідно, її все ж залишили на місці або повернули пізніше, бо в інструкції за 1814 р. сенйору бурси виз-начався один з обов'язків - слідкувати за збере-женням бурсацької бібліотеки⁹¹. 7. У кімнатах були вікна з кватирками «ув обмазку», всього 52⁹² замість запланованих спочатку 180, а потім 116 24-шибкових вікна⁹³, тобто по 4-5 вікон на кімнату. Згадується також ще 56 верхніх круглих вікон «что у садах»⁹⁴. Вікна були двох видів: з круглого простого скла із 26 шиб та з чистого чверткового скла із 24 шиб⁹⁵ відповідно у верх-ньому та нижньому поверхах. Таким чином, для вікон у бурсацьких ізбах використовувалося якісніше біле скло. При бурсі були також ганки з перилами і містки⁹⁶. Простір навколо бурси ого-родили з боку Дніпра, на що пішло 400 дубів⁹⁷. Надворі розміщувались комори, а також нуж-ник⁹⁸. Остання споруда створювала певні незруч-ності для навколишніх мешканців і просто пере-хожих, бо спричиняла «от той нечистоты смрадъ». Для будівництва нужника вирили яму глибиною близько 6 м, обшиту дубовим зрубом і покриту дошками. Над цим зрубом було зведене невели-ке дощате приміщення із віконцями на вулицю, покрите дранкою. Від нужника до Дніпра вів ка-нал «для протекання в ту реку нечистоты»⁹⁹. Вже у 1766 р. пропонувалось перенести нужник з бе-рега вглиб двору або просто перебудувати його з товстішого дерева, прорубати віконця не на ву-лицю, а в бік річки і «зделать для проходу пешимъ

⁷⁶ Акты и документы.- Отд. П.- Т. 3.- С. 211.

⁷⁷ Там само.-С. 199.

⁷⁸ ЦДІАК України.- Ф. 1711.- Оп. 1.- Спр. 7.- Арк. 4.

⁷⁹ Там само.- Арк. 3 зв.

⁸⁰ ІР НБУВ.- Ф. 8.- Спр. 184М/83.- Арк. 6.

⁸¹ Акты и документы.- Отд. П.-Т. 4.- С. 120-121.

⁸² ЦДІАК України.- Ф. 1711.- Оп. 1.- Спр. 7.- Арк. 3.

⁸³ Акты и документы.- Отд. П.- Т. 4.- С. 114.

⁸⁴ ІР НБУВ.- Ф. 8.- Спр. 184М/83.- Арк. 6 зв.

⁸⁵ Там само.- Ф. 301.- Оп. 221 п.- Т. 2.- Арк. 70, 73.

⁸⁶ ЦДІАК України.- Ф. 1711.- Оп. 1.- Спр. 7.- Арк. 3.

⁸⁷ Акты и документы.- Отд. П.- Т. 4.- С. 120-121.

⁸⁸ ІР НБУВ.- Ф. 301.- Оп. 221 п.- Т. 2.- Арк. 70.

⁸⁹ Акты и документы.- Отд. П.- Т. 4.- С. 111.

⁹⁰ Шаріпова Л. Про причини та наслідки пожежі, що знищила бібліотеку Києво-Могилянської академії в 1780 р. // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий збірник наукових праць.- К., 2001.- Вин. 3: Джерелознавчі дисципліни.- С. 234.

⁹¹ Акты и документы.- Отд. П.- Т. 4.- С. 55.

⁹² ЦДІАК України.- Ф. 17П.- Оп. 1.- Спр. 7.- Арк. 3 зв.

⁹³ ІР НБУВ.- Ф. 301.- Оп. 221 п.- Т. 2.- Арк. 70, 73.

⁹⁴ ЦДІАК України.- Ф. 1711.- Оп. 1.- Спр. 7.- Арк. 3 зв.

⁹⁵ Акты и документы.- Отд. П.- Т. 4.- С. 112.

⁹⁶ Там само.- С. 112-113.

⁹⁷ Акты и документы.- Отд. П.- Т. 3.- С. 204.

⁹⁸ Там само.- Т. 4.- С. 112.

⁹⁹ ІР НБУВ.- Ф. 160.- Спр. 316.- Арк. 107.

людямъ неболшіе лавы»¹⁰⁰. Проте ніякі роботи з благоустрою зазначеної території не проводилися¹⁰¹.

У 1766 р. стара бурса згоріла, і студенти остаточно переселились до нового будинку¹⁰². Але ще в описі будівель Академії 1781 р. зазначено, що на пустому огороженому пляці була «небольшая изба деревянная»¹⁰³. Поставивши бурсу на березі Дніпра, її наразили, крім небезпеки від пожежі, на ризик підтоплення. Так і сталося у 1770 р., коли будівля постраждала від великого розливу Дніпра¹⁰⁴. Крім того, будинок попусувався дощами, багато шибок було вибито, часом бракувало цілих вікон. У зв'язку з цим у 1772 р. здійснили ремонтні роботи в бурсі, в тому числі полагодили дах, кухню, обмазали глиною приміщення, пофутрували печі, відремонтували також комори на подвір'ї¹⁰⁵.

Проте ця бурса виявилась не дуже щасливою. Уже 5 серпня 1775 р. архімандрит Касіян Лехницький доносив Київському митрополиту, що о 10 годині ночі з першого на друге серпня «здѣлался изъ мѣщанского двора пожаръ, от котораго съ иными многими и оной сиротинной домъ съ бывшими въ НБМЪ разными лѣсными припасами совсѣмъ до основанія сгорѣлъ»¹⁰⁶. Щоб уникнути повторення таких нещасних випадків, 17 грудня 1775 р. митрополит Гавриїл (Кременецький) своїм указом розпорядився «для прочности и от пожарнаго... случая охраненія сиропитательной домъ... строить каменнымъ зданіємъ». Директором будівництва призначено кафедрального писаря ієромонаха Єроніма, а його помічником - вчителя німецької та польської мов ієромонаха Амвросія¹⁰⁷. Будували нову бурсу «на прежнемъ каменномъ еундаментѣ»¹⁰⁸ до 1778 р.; ця будівля зображена на панорамі Києва 1778—1786 рр. Рожена. Це була одноповерхова кам'яна споруда з довгим корпусом і бічними крилами. У ній

знаходилася кухня, пекарня і 13 житлових кімнат, у двох з яких розмістився шпиталь¹⁰⁹. Очевидно, функціонувала також їдальня, оскільки пізніше складався проект нової трапезної. Лише з пізнішого часу (початок ХІХ ст.) збереглися свідчення про те, що всі студенти обідали та вечеряли у їдальні¹¹⁰. Бурса мала товсті стіни, високу цокольну частину, невеликі майже квадратні вікна, високий дах, покритий залізом. Головний вхід розміщувався посеред фасаду. Крила бурсацького будинку з фасаду оздобили пишними щитами-фронтами¹¹¹. Бурсацький двір був обнесений дерев'яною огорожею¹¹².

До кінця ХVІІІ ст. документи нічого не говорять про обслуговування бурси. Перша відома мені згадка належить до 1784 р., коли до Академії з Київської духовної консисторії надійшла рекомендація для кращого утримання бурсацької лікарні найняти одну чи дві портомої, «дабы оні для сиротствующих и болныхъ рубашки и прочее мыли и въ домъ сиротской для раздачи благопристойнымъ образомъ приносили»¹¹³. У 1798 р. пропонувалось найняти 4 сторожів, 2 кухарів, 2 хлібників і 2 пічників. Говорилось також про комісара, який би займався закупівлею і зберіганням продовольства, та постійного лікаря¹¹⁴. Принаймні частині з них теж слід було надати окремі приміщення. Окремо жив також сеньйор бурси.

У 1798—1799 рр. на броварному подвір'ї, поряд із студентськими помешканнями збудували дерев'яний шпиталь на кам'яному фундаменті¹¹⁵.

З початку ХІХ ст. бурса мало не щороку зазнавала змін і перебудов. Так, у 1804 р. складено проект і кошторис нової бурсацької їдальні¹¹⁶. Її спорудження обґрунтовувалось необхідністю «должнаго присмотра» за бурсаками¹¹⁷. Роботи проводились у 1805 р. Це була цегляна споруда із залізним дахом¹¹⁸. У 1808 р. митрополит іні-

> ІР НБУВ.- Ф. 160.- Спр. 316.- Арк. 108.

¹⁰⁰ Там само.- Арк. 108 зв.

¹⁰¹ Ерст Ф. Стара бурса в Києві...- С. 49.

¹⁰² ЦДІАК України.- Ф. 127.- Оп. 1020.- Спр. 5015.- Арк. 40.

¹⁰³ Ерст Ф. Стара бурса в Києві...- С. 49.

¹⁰⁴ Акты и документы.- Отд. II.- Т. 4.- С. 120-121.

¹⁰⁵ ІР НБУВ.- Ф. 301.- Оп. 751л.- Спр. 21.- Арк. 3.

¹⁰⁶ Акты и документы.- Отд. II.- Т. 4.- С. 198.

¹⁰⁷ ІР НБУВ.- Ф. 301.- Оп. 751л.- Спр. 21.- Арк. 4, 8.

¹⁰⁸ ЧРНБУВ.-Ф. 160.-Спр. 1175.- 1 зв.

¹⁰⁹ ЦДІАК України.- Ф. 1711.- Оп. 1.- Спр. 74.- Арк. 3 зв.; Акты и документы.- Отд. III (1796-1869 гг.).- Т. 4 (1813-1819 гг.), 1913.- С. 55.

¹¹⁰ Ерст Ф. Стара бурса в Києві...- С. 50.

¹¹¹ ЦДІАК України.- Ф. 127.- Оп. 1020.- Спр. 5015.- Арк. 40.

¹¹² Акты и документы.- Отд. II.-Т. 5.- К., 1908.- С. 63.

¹¹³ ЧРНБУВ.-Ф. 160.-Спр. 1175.-Арк. 1 зв.-2.

¹¹⁴ Ерст Ф. Стара бурса в Києві...- С. 51.

¹¹⁵ ЦДІАК України.- Ф. 1711.- Оп. 1.- Спр. 74.- Арк. 5-6 зв.

¹¹⁶ ЦДІАК України.- Ф. 1711.- Оп. 1.-Спр. 139.-Арк. 1.

¹¹⁷ Там само.- Арк. 2.

ціював також надбудування другого поверху над бурсою. У його щоденнику відбилися деякі підготовчі етапи реконструкції, зокрема, 10 серпня 1808 р. владики занотував: «Был ректор с архитектором и с планом верхнему этажу новому бурсе». Проте лише в липня наступного року розпочалися безпосередні будівельні роботи. У вересні 1810р. митрополит оглядав східці на другий поверх, а у травні й червні 1811 р. корпус тинькувався. Після перебудови щити-фронтони щезли, а центральна частина прикрасилась чотириколонним портиком¹²¹.

Ще навіть не встигли повністю закінчитися оздоблювальні роботи, як 9 липня 1811 р. на Подолі сталася пожежа. Але цього разу, за свідченням Андрія Меленського, зіпсувалась лише зовнішня штукатурка, згоріло дві дерев'яних комори і дерев'яний паркан. Нічого також не залишилося від дерев'яної лікарні, лазні й огорожі¹²².

У 1812 р. у зв'язку з воєнними діями у бурсі розмістили пересувну військову аптеку, яка разом з лабораторією займала до 12 приміщень (із 24), що створювало величезні незручності для бурсаків та хворих, які через знищення вогнем академічної лікарні теж перебували у бурсі. Вона залишалась в останній¹²³ ще навіть у 1814р. Лабораторія займала півповарні¹²⁴.

Зі щоденника Київського митрополита Серапіона дізнаємось, що у квітні 1813 р. проводилось дерев'яне будівництво (паркани, комори)¹²⁵. На листопад 1813р. ці роботи були завершені, і 15 листопада в доповідній записці Академічного правління просилось заплатити Василю Сірикову 1600 рублів: згідно із затвердженим планом міста він збудував огорожу, комору, сарай і ворота з академічного матеріалу¹²⁶.

У жовтні 1815 р. митрополит Серапіон (Александровський) відвідав бурсу, при якій планувалося влаштувати лікарню¹²⁷. На початку 1816р. лікарня вже функціонувала і була розташована трохи вбік від Дніпра з воротами на сучасну

вулицю Іллінську¹²⁸. У новій лікарні було 2 великі зали по 12 ліжок у кожній, а також окрема палата для інфекційних хворих із 8 ліжками¹²⁹.

На верхньому поверсі бурси знаходилася велика зала, де проводились служби та диспути¹³⁰, поки конгрегаційна зала й церква реставрувалися¹³¹. Влітку 1816р. кімнати в бурсі тинькувалися¹³².

21 листопада 1816р. митрополит Серапіон (Александровський) заїздив до бурси, де завітав до покоїв та лікарні і пересвідчився, що «все везде исправно — на 150 человек и кровати, и одеяла, и подушки, и тюфяки сделаны хорошо»¹³³.

У 1819р. було зроблено опис монастиря й Академії. З нього довідуємось, що бурса була розташована на березі Дніпра на відстані 150 сажнів, тобто близько 320 м, від монастиря. Це був двоповерховий критий залізом корпус розміром 25 на 8 сажнів (53 і 17 метрів відповідно) з двома флігелями 19 на 19 аршинів (по 13,5 м), а також прибудовою з тилу розміром 13 на 10 аршинів (9 на 7 метрів). На першому поверсі розміщувалась їдальня, 7 житлових кімнат, 1 комірчина і 4 покої для лікарні. На другому поверсі знаходилася зала, де після пожежі влаштовано церкву, та 11 житлових кімнат¹³⁴. У їдальні на стіні висіла ікона Бога-Отця, стояло 8 столів, накритих цератами. У приміщенні нарахувалось 6 вікон, 2 пічки без дверцят, 1 шафа для зберігання хліба, двері на завісах¹³⁵. У кожному житловому приміщенні на стіні висіла ікона, були столи, покриті цератою, лави і лавки, шафи. В одній з кімнат було два ліжка, в іншій два стільці й настінний годинник¹³⁶. Дещо відрізнявся інтер'єр лікарняних покоїв, де були фарбовані ліжка, фарбовані столи, стільці. Постіль у цих кімнатах складалася із приголів'я, полотняних сінника та простирадла, суконної ковдри та пір'яної подушки. Для гігієнічних потреб хворих були рушники, мідні тази, умивальники, шітки для прибирання. З посуду згадуються кварти, чашки, чайники, ножі, ложки¹³⁷.

¹¹⁹ Ерст Ф. Стара бурса в Києві... - С. 52.

¹²⁰ Титов Ф. И. Кисво-Подольские монастырские и приходские храмы сто лет тому назад: К истории великого пожара на Кисво-Подолс 9 июля 1811 г.- К., 1914.- С. 20.

¹²¹ Акты и документы.- Отд. II.- Т. 4.- С. 61, 68, 73-74.

¹²² Там само.- С. 76.

¹²³ Там само.- С. 9.

¹²⁴ Там само.- С. 35.

¹²⁵ Там само.- С. 277.

¹²⁶ ІР НБУВ.- Ф. 160.- Спр. 814.- III 26, 27.

¹²⁷ Там само.- № 19.

¹²⁸ Акты и документы.- Отд. II.- Т. 4.- С. 276, 430, 431.

¹²⁹ Там само.- С. 431.

¹³⁰ Там само.

¹³¹ Там само.- С. 432.

¹³² Там само.- С. 716.

¹³³ Там само.- С. 716.

¹³⁴ Там само.- С. 716-718.

¹³⁵ Там само.- С. 718.

Під цим корпусом знаходився також погріб, у якому зберігалось різне кухонне начиння¹³⁶. На бурсацькому подвір'ї ще розташовувалася дерев'яна комора на три відділення, крита тесом, розміром 10 на 3 сажени (21 на 6 метрів), де зберігались музичні інструменти, навчальне приладдя, одяг, постільна білизна (ковдри, великі й малі наволочки), підсвічники, скатертини¹³⁷.

На бурсацькому подвір'ї також був дерев'яний «конюшенний» сарай розміром 10 на 3 сажени, покритий тесом. У ньому знаходилася стара зламана бричка з верхом, пофарбована в зелений колір; простий старий віз; 3 «ропуски»; 3 хомути; ремінні віжки; конопляні віжки; проста дуга; 2 попонки з сірого сукна; великі сани з дишлом; прості старі сани; 2 коней, що мали по 15 років¹³⁸. У подібному описі 1817р. цей сарай ще фіксується недобудованим і локалізується на конюшенному дворі, що мав площу 26 на 15 саженив, тобто 1776 м². Крім того, у 1817р. на подвір'ї стояв дров'яний сарай та комора з трьома відділеннями для зберігання продовольства та інших речей, всі однакового розміру і фактури¹³⁹. На еспланаді була також кам'яна поварня, крита залізом, пофарбованим червоною олійною фарбою¹⁴⁰.

Спогади студентів дають яскраві свідчення про їхній побут у бурсі напередодні пожежі. Єгор Тимковський, який навчався в Академії протягом 1798-1801 рр., описуючи несприятливий вплив кліматичних умов київського Подолу на здоров'я студентів, зазначав: «Только бурсаки (бедные дети духовнаго звания), закаленные нуждами всякаго рода, отличались между нами здоровьем и силою, так что я смотрел на бурсу - казенное скудное место их жилища и пропитания - как на гнездо орлиное»¹⁴¹. Про «скудность» цього місця детальніше згадує Андрій Рудиковський, який там жив на казенному утриманні разом зі своїм братом з 1803 до 1811 р. У зв'язку з цим досить дивним видається запис у щоденнику митрополита Серапіона про 150 ліжок у бурсі та лікарні¹⁴², оскільки у реєстрі за 1819 рік лише в одному з приміщень згадуються 2 ліжка¹⁴³, а також 24 ліжка у чотирьох кімнатах, де

була лікарня¹⁴⁴. Та ж кімната, де знаходилося два ліжка, за описом не скидається на шкільну їзбу, а швидше на кімнату обслуги. Відсутність ліжок цілком підтверджується свідченнями А. Рудиковського: «Во всех избах, где жили бурсаки, не было никакой мебели, кроме стола во всю длину комнаты, а попод стенами лавки широкия, на которых старшие ученики спали, а прочая мелочь под лавками и под столом, где кто захватил место. Подстилки никакой; кто в чем ходил днем, в том и ложился, книга под головы вместо подушки»¹⁴⁵.

Якщо спробувати дати відповіді на поставлені на початку статті запитання, то слід зауважити, що з плином часу побут київських бурсаків змінювався. Житлові умови студентів намагалися поліпшити, використовуючи в тому числі досягнення будівельної технології. Якщо в першій половині XVIII ст. бурса була дерев'яною одноповерховою спорудою без фундаменту, то вже з середини XVIII ст. під будинок закладається кам'яний фундамент, щоб уникнути просідання і зробити житло теплішим. Тоді ж вперше зводиться двоповерхова будівля задля збільшення життєвого простору. Після чергової пожежі приймається рішення будувати кам'яну бурсу, спочатку одноповерхову, а потім двоповерхову. З часом збільшується і кількість приміщень: від восьми на початку XVIII ст. до 18 на початку XIX ст., що давало змогу створити комфортніші умови. Крім того, намагання обмежити кількість бурсаків теж мало покращити їхні житлові умови.

Про спеціалізацію приміщень на початкових етапах навряд чи можна говорити. Студенти спали, займалися, проводили вільний час і, можливо, харчувались у тих самих кімнатах. Відомо лише, що, крім житлових приміщень, у бурсі була також кухня. Лише у 1765 р., вірогідно, з'явилася трапезна, де бурсаки обідали та вечеряли. З 1768 р., очевидно, було окреме приміщення для бібліотеки. Жодного разу не згадуються спеціальні кімнати для занять. Мабуть, вони вперше з'явилися лише у Київській духовній академії.

У зв'язку з обмеженими статистичними даними важко точно визначити, по скільки чоловік

Акты и документы, - Отд. II. - Т. 4. - С. 718.

Там само.-С. 718-719.

Там само.-С. 719.

ЦДІАК України.-Ф. 1711-Оп. 1.- Спр. 489.- Арк. 4.

⁴⁰ Акты и документы.- Отд. II. - Т. 4.- С. 720.

Там само.- Отд. III.- Т. 1.- С. 123.

⁴² Там само.- Отд. II. - Т. 4.- С. 432.

⁴³ Там само.-С. 717.

⁴⁴ Там само.- С. 718.

⁴⁵ Рудиковский А. Воспоминание от юности бурсацкой жизни до вступления в военную службу и до офицерского чина // КС.- 1892.-№4.-С. 10.

жило в одній ізбі. Лише в окремих випадках можна констатувати, що у 1741 р. в кожній кімнаті проживало понад 20 студентів, у 60-х роках XVIII ст., коли наплив студентів до Академії був одним з найвищих, наполовину більша бурса мала вмішувати чи не вдвічі більше мешканців, тобто понад 30 чоловік в одному приміщенні. Після вжиття деяких адміністративних заходів (обмеження претендентів на місця в бурсі) у кінці XVIII ст. їх кількість могла становити від 15 до 20 чоловік. Ці цифри нам майже нічого не скажуть, поки ми не дізнаємось про площу кімнат. Але якраз на це запитання відповіді поки що немає. Проте навіть за наявності великого життєвого простору при такій скупченості можна передбачати часті суперечки, конфлікти, великий ризик масових захворювань.

Внутрішній вигляд кімнат реконструюється тільки частково. Зокрема, в кожній ізбі було від трьох до п'яти вікон, грубка для опалення. У бурсі першої половини XVIII ст. кімнати повністю обшивали деревом, у її наступниці була земляна підлога. Про останню споруду відомо, що на стіни вішалися ікони. Аж до самого кінця існування Києво-Могилянської академії єдиними меблями в ізбах були столи і лавки. Речі студенти зберігали у скринях, лише в описі 1819 р. згадуються шафи. Ліжок студенти не мали, спали на лавках або на підлозі. Тільки лікарняні покої забезпечувалися ліжками та стільцями.

Для опалення кімнат використовувалися дрова. Турбота про бурсаків лежала на Київському митрополиті як опікунові Академії¹⁴⁶. Кошти, необхідні на закупівлю дров, їх заготовлю, утеплення приміщень студентського дому, виділялись із зборів з вакансових приходів та з Києво-Печерської лаври¹⁴⁷. Як правило, на всю зиму вистачало «двох дров'яних штатов»¹⁴⁸, або 100 колод¹⁴⁹. Зокрема, 16.01.1766р. сенйор «великої» бурси Лука Стеблинський повідомляв, що гроші, отримані його попередником Федором Слонецьким, а також 8 рублів, взяті вже ним, Лукою, витрачені, але «всекрайнейшая нужда последовала в деньгах... на порубку дров»¹⁵⁰. На задоволення

цих потреб було виділено кошти з вакансового Троїцького Пирятинсько-Зарічанського приходу Пирятинської протопопії. Всього надійшло 9 рублів і 88 з половиною копійок¹⁵¹. Згадане прохання, очевидно, було екстраординарним, бо заготовлю опалювального матеріалу займалися навесні. Так, у донесенні того ж Луки Стеблинського від 5 травня 1766 р. зазначалося, що якраз «приспело такое время, в которое и на следующую зиму дровяные плиты покупкою заготовлять удобно»¹⁵². На наступний рік вони просили збільшити фінансування, бо «по причине большого числа в нынешнем новопостроенном доме изб и оных обширностей теми дровами обойтись было крайне невозможно, почему принуждены мы занять еще строевых академических майстером бракованных пятьдесят пятидесяти колод». Саме на закупівлю цих колод та їх порубку і просили виділити кошти. Було вирішено видати на купівлю «дров'яних плитов для отапливания бурсацких изб» 20 рублів, зібраних з вакансових парафій¹⁵³. Із донесення сенйора від 30 липня 1766 р. дізнаємось, що було заготовлено 270 колод та 60 возів плах¹⁵⁴. Подібні прохання про слушний час для заготовлі дров'яних «плитів» для опалення бурси взимку повторювалися з року в рік. Так, 6.06.1770 р. про виділення коштів на закупівлю чотирьох «плитів» просив сенйор Андрій Михайловський¹⁵⁵. Про витрати коштів сенйор звітувався перед митрополитом¹⁵⁶, всі надходження й витрати записувалися у спеціальну «шнурозапечатанную» книгу, а кожне подання від сенйора повинно було мати резолюцію префекта Академії.

Заготовлені дрова зберігались прямо у дворі бурси, але якщо не вистачало місця, то лежали купами просто на березі Дніпра, де могли підтоплюватися. Саме про таку ситуацію повідомляв сенйор бурси 30.07.1766 р., просячи виділити кошти на порубку колод, на що митрополит дав згоду, наказуючи виплатити 17 рублів¹⁵⁷. Пізніше на подвір'ї спорудили дров'яний сарай, який згадується в описі 1817р.¹⁵⁸.

Акты и документы.- Отд. II.- Т. 3.- С. 334.

ЦДІАК України.- Ф. 128.- Оп. 1 малое.- Спр. 132.- Арк. 2.

⁴⁸ Акты и документы.- Отд. II.- Т. 3.- С. 334.

⁴⁹ Там само.-Т. 2.-С. 313.

⁵⁰ Там само.- Отд. II.- Т. 3.- С. 332.

⁵¹ Там само.- С. 333.

⁵² Там само.- С. 334.

⁵³ Там само.- С. 335.

⁵⁴ Там само.- С. 336.

⁵⁵ Там само.- С. 479.

⁵⁶ Там само.- С. 332.

⁵⁷ Там само.- С. 336-337.

ЦДІАК України.- Ф. 1711.- Оп. 1.- Спр. 489.- Арк. 4.

18 жовтня 1813 р. у докладі Академічного правління на ім'я митрополита Серапіона (Александровського) зазначалося, що для опалення кімнат у бурсі, вчительських та академічного правління до наявних 100 сажнів дров треба докупити ще 100, виходячи з досвіду минулого 1812 року, коли витратили 190 сажнів¹⁵⁹. Пропонувалося купити 70 сажнів соснових дров у київського міщанина Олексія Коноваленка по 14 рублів за сажень «с выгрузкою на берег бурсацкого подворья». Починаючи з 1807 р. за розпорядженням митрополита на дрова щороку мало виділятися із штатної суми 1000 рублів. Архієрей розпорядився купити дрова з процентної суми, якщо штатна вже вичерпана. Крім того, владики просив повідомити, скільки академічних печей опалюється, по скільки сажнів палива на рік іде на кожну піч і т. д.¹⁶⁰.

Для освітлення використовувались вікна, які, крім того, були засобом вентиляції. Проте квартирки у них з'явилися не зразу, лише з 1770-х років про них можна говорити з певністю. Такі вікна забезпечували не лише провітрювання, а й просушування кімнат, а отже, триваліший час дерев'яні деталі могли обходитися без ремонту.

Перебування в одній кімнаті багатьох людей неминуче вело до її швидкого забруднення. У зв'язку з цим слід зазначити, що розуміння чистоти у XVIII ст. відрізнялося від сучасного. За свідченням Жана-Луї Фландрена, це слово було синонімом «благопристойності» та «елегантності»¹⁶¹. Проте певні уявлення про санітарні умови існували. При підготовці до зими проводилася така процедура, як «випарка клопів»¹⁶². Як правило, обов'язок слідкувати за чистотою завжди йшов у парі з необхідністю дотримува-

тися дисципліни. В інструкціях директорам і сеньйорам містилися пункти про їхній обов'язок «смотреть за поведением и опрятностью студентов и учеников, наблюдать чистоту в избах», який для безпосереднього виконання делегувався старшим по кімнаті¹⁶³. Зранку вони мали наказувати студентам умиватися та розчісувати волосся¹⁶⁴. Крім чистоти, старші також наглядали за цілісністю вікон, столів та решти майна, в тому числі студентського, яке знаходилося у кімнаті¹⁶⁵. За чистотою усієї бурси, їдальні та столового посуду¹⁶⁶ слідкував сеньйор. Проте, за свідченням Андрія Рудиковського, не все було так добре: «Клопов ужасная бездна под лавками и по стене; стены все исписаны кровью раздавленных клопов. Изба никогда не белилась и не чистилась из году в год. Страшное неряшество»¹⁶⁷. В лікарні теж не дуже слідкували за чистотою, хоча ще 1784р. пропонувалося найняти пралю, яка б щотижня приходила і змінювала сіно в постелі, а полотно та студентський одяг прала. Планувалося також влаштувати ванну «въ которой бы, кому нужда востребуеть, можно было и обмыться»¹⁶⁸. Проте ситуація на краще не змінилась - і через 20 років студенти страждали від антисанітарії, буденним явищем були воші, бо «белья по несколько месяцев не переменяли, прислуги к больным никакой не было, а выздоравливающие мальчишки служили, приносили с кухни пищу для больных, горницы подметали, зимою печки истапывали, и больше ничего»¹⁶⁹.

Насамкінець зауважу, що не на всі поставлені запитання вдалося відповісти, це лише початок, який, сподіваюсь, сприятиме подальшим дослідженням повсякденної історії студентів Києво-Могилянської академії.

О. Zadorozhna

STAGES OF THE CONSTRUCTION OF «MAJOR BURSA» AND CONDITIONS OF RESIDING OF STUDENTS IN IT

The article deals with one of the aspects of daily life of students of Kyiv-Mohyla Academy and is an attempt to show stages and quality of construction of the bursa as well as conditions of residing there during the 18 th cent.

¹⁵⁹ Акты и документы.— Отд. III.— Т. 4.— С. 33.

¹⁶⁰ Там само.— С. 34.

¹⁶¹ Flandrin J.-L. Wyróżnienie smaku // Historia życia prywatnego.— Т. 3: Od renesansu do oświecenia / Pod red. R. Chartiera.— Wrocław — Warszawa — Kraków, [1999].— S. 278.

¹⁶² Акты и документы.— Отд. II.— Т. 3.— С. 336.

¹⁶³ ЦДІАК України.— Ф. 1711.— Оп. 1.— Спр. 74.— Арк. 4; Акты и документы.— Отд. III.— Т. 4.— С. 53.

¹⁶⁴ ЦДІАК України.— Ф. 1711.— Оп. 1.— Спр. 74.— Арк. 3.

¹⁶⁵ Акты и документы.— Отд. III.— Т. 4.— С. 54.

¹⁶⁶ Там само.— С. 55.

¹⁶⁷ Рудиковский А. Воспоминание от юности бурсацкой жизни до вступления в военную службу и до офицерского чина.— С. 10.

¹⁶⁸ Акты и документы.— Отд. II.— Т. 5.— С. 63–65.

¹⁶⁹ Рудиковский А. Воспоминание от юности бурсацкой жизни до вступления в военную службу и до офицерского чина.— С. 11.